

САЛИЕВА А.З.
Ж.Баласагын КУУ, Бишкек
Salieva A.Z.
J.Balasagyn, KNU, Bishkek

Ж. ШУКУРОВДУН КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ОРДУ

Место Ж. Шукурова в исследовании кыргызской фразеологии

Place of Zh. Shukurov in the study of Kyrgyz phraseology

Аннотация: макалада автор тарабынан Ж.Шукуровдун кыргыз фразеологиясы тууралуу алгачкы жарык көргөн “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө” аталыштагы илимий макаласы жана андан кийинки изилдөөчүлөрдүн эмгектери каралып, Ж.Шукуровдун кыргыз фразеологиясынын өнүгүшүнө кошкон салымы анализденди.

Аннотация: в статье исследована первая научная статья о кыргызской фразеологии под названием “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө” Ж.Шукурова, а также труды других исследователей кыргызской фразеологии, автором проанализирован вклад Ж.Шукурова в развитие кыргызской фразеологии.

Негизги сөздөр: Ж. Шукуров; Р. Эгембердиев; К.К. Юдахин; Ж. Осмонова; фразеология; макалдар; татаал сөздөр; кивитуктар жана айырмачылыктар.

Ключевые слова: Ж.Шукуров; Р. Эгембердиев; К.К. Юдахин; Ж.Осмонова; фразеология; пословицы; сложные слова; сходств и различие.

Keywords: Zh. Shukurov; R. Egemberdiev; K.K. Yudahin; Zh. Osmeney; phraseology; preverbs; compound words; similarities and differences.

Кыргыз тил илиминде фразеологизм маселесин теориялык планда атайын изилдөөгө эң алгачкылардан болуп Ж. Шукуров киришип, “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө” деген макаласын жарыялаган.

Автор макаласында керем чыгармалардан бир нече фразеологизмдерди мисал катары алып, кыргыз тилинин сөздүк составында мындай айкалыштар абдан көп экендигин жана тил канчалык ессе, анын образдуу, экспрессивдуу куралдары да барган сайын өсүп жаткандыгын, бирок сөздөрдүн туруктуу айкалыштары кыргыз тилинде изилдене электигин белгилеген. Мындай айкалыштарды жыйноо, иреттөө, изилдөө - кыргыз тилчилердин алдында турган зор милдет экендигин көрсөткөн.

Автордун макаласынан кийин фразеологизм тууралуу “Кыргыз тилиндеги идиомалар” деген темадагы кандидаттык диссертация 1969-жылы 13 жылдан кийин Ж. Осмонова тарабынан корголгон.

Ж. Шукуров туруктуу сөз айкаштары К. К. Юдахиндин 1940-жылы басылып чыккан “Киргизско-русский словарь”, 1948-жылы Ф.К. Коноваловдун “Кыргыз макалдары жана лакаптары”, деген эмгегинде (кол жазма) Б. Керимжанованын 1948-жылы басылып чыккан эмгегинде кездешет деген.

Аталган макаласында Ж. Шукуров сөздөрдүн туруктуу айкалыштары ар түрдүү. Ага идиомалар, макалдар-лакаптар, насаат сөздөр ж.б. туруктуу айкалыштар кирет деп фразеологиялык айкалыштар менен макалдын окшоштугу менен айырмасын караган. [5: 30]

1) Алардын окшоштугу: биринчиден, алардын экөө тең сөздөрдүн туруктуу айкалышы болуп эсептелет, б.а. алардын компоненттеринин ортосуна сөз кошууга болбойт. Эгерде компоненттеринин арасына башка сөз кошулса же алардын орундары алмашылса, анда ал айкалыштын же макалдын мааниси бузулуп калат; экинчиден, алардын басымдуу кепчулүгү өтмө мааниде колдонулат; учунчудан, алар речте, эреже катарында, образдуу экспрессивдуу стилистик ролго ээ болот.[5: 31]

Ал эми Ж. Осмонованын “Кыргыз тилинин фразеологиясы” деген эмгегинде алардын окшоштугу; 1. Макал-лакаптар да, фразеологизмдер да речте бир бүткүн даяр материал катары колдонулат. Ар бир сүйлөөчү бул экөөнү тең сөз журуп жаткан шартка ылайык жаңыдан тузуп отурбайт. [3: 48]

2. Кээ бир макалдар же алардын айрым компоненттери мунездүү түрдө өтмө мааниде колдонулат.

Окумуштуу Р. Эгембердиев “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы” деген эмгегинде Фразеологизмдер менен макал-лакаптардын окшоштуктары:

- 1) Тузулушунун туруктуулугу;
- 2) Кепте даяр материал катары колдонулушу;
- 3) Образдуулугу.[4: 55]

Демек, фразеологизмдер менен макал-лакаптардын окшоштугу тууралуу Ж. Шукуровдун оюна Ж. Осмонова да, Р. Эгембердиев да толук кошулат.

Ал эми экеенун айырмачылыгы деп Ж. Шукуров темендегулерге токтолгон:

1) Фразеологиялык айкалыш лексикалык, семантикалык бирдик болуп эсептелет жана контекстте турбаса тушунуксуз болот. М: "Таянган тоосу бийик" деген айкалышты алсак, ал конкреттуу бир адамга байланыштырып айтканда белгилуу бир контекстте турганда толук тушунукке ээ болот. Ал эми, макал болсо, акыл-насыят ирегинде кебунче толук суйлем катары айтылат. М: "Кеп жашаган билбейт, копту керген билет", "Чегирткеден корккон эгин экпейт" ж.б. деген сыяктуу макалдардын мааниси контекстсиз эле тушунулуп турат.

2) Фразеологиялык айкалыштын басымдуу кепчулугунун мааниси анын компоненттеринин маанисинен келип чыкпайт. М: "колу ачык" (берешен, жоомарт, кишиден эч нерсе аябаган деген мааниде). Макалдын мааниси кебунче анын компоненттеринин маанисинен келип чыгат, ага байланыштуу болот. М: "Чегирткеден корккон эгин экпейт", "Укпайт деп ушак айтпа, кербейт деп ууру кылба" (бул макалдарды туз маанисинде да тушунууге болот жана ушуга салыштырып, башка бир иш женунуде айтууга, ошентип, бул макалды етме мааниде да тушунууге болот.

3) Фразеологиялык айкалыш морфологиялык жактан езгерулет. Макал болсо, синтаксистик жактан да, морфологиялык жактан да эч езгерулбейт. М: "*Сызга отуруп калуу*" деген фразеологиялык айкалышты алсак, ал морфологиялык жактан езгеруп, "*сызга отуруп калды, сызга отуруп калдыц, сызга отуруп калдым*" деп айтылышы мумкун. Ал эми, "*асыл-таштан, акыл-жаштан, эл четине жоо келсе, жан аяган жигитти, жакшы кврзвн досунан, мал аяган жигитти?!*" деген сыяктуу макалдар синтаксистик жагынан да, морфологиялык жагынан да езгерулбейт.

4) Фразеологиялык айкалышты тузуучу сездер, анын составында турганда езунун лексикалык маанисин жоготот. М: "ит" деген сездун мааниси Асан айылда *ит кууп журвт*. Суйлемдегу туруктуу айкалышта (бекер журет, эч нерсе кылбай эле жалкоолонуп журет) бир турдуу болсо, Асан *итти кууп жиберди* деген женекей

айтылышта бир турдуу. Ал эми макалдын компоненттеринин мааниси жоюлбайт. М: Уят елумден катуу ж.б. [5: 31]

Фразеологизмдер менен макалдардын айырмачылыгы боюнча Ж.Осмонованын жана

Ж. Шукуровдун тыянактарын салыштырганыбызда Осмонованын ою Шукуров айткан ойдун биринчи жана учунчусуне дал келет.

Ал эми Осмонова:

а) Макалдар тарбия беруу максатында колдонуларын, фразеологизмдерде мындай касиет жок экендигин айтат; М: Алтооц ала болсоц, алдындагыны алдырасыц, тертеец теп болсоц, тебвндвгунуаларсыц. [3: 50]

б) Макалдар фразеологизмдерге Караганда кеп компоненттуу келип, женекей же татаал суйлемдун тузулушуне ээ болгон. М: Уста менен дос болсоц, нар кескенин аларсыц, жаман менен дос болсоц, бир балээге каларсыц.

в) Фразеологизмдер морфологиялык жактан кандайдыр бир сез туркумуне тиешелуу болот. М: Чекесине чыккан чыйкан, май талкан, бедененун суту(зат атоочтук), тили узун, жел епке (сынатоочтук), чала елтурген жыландай, кара таандай(тактоочтук), эки колун мурдуна тыгуу, мээсине чай кайнатуу (этиштик) ж.б. Ал эми макалдар мындай касиетке ээ эмес.

б) Фразеологизмдин ар бир сезу синтаксистик жактан ез алдынча суйлем мучесунун милдетин аткара албайт. Алардын бардыгы биригип келип, бир гана суйлем мучесунун милдетин аткарат. [3: 51]

Ал эми, ушул эле айырмачылыктарды Р. Эгембердиевдин эмгегинен караганыбызда, негизинен Ж. Осмонованын оюна дал келип мисалдары менен гана айырмаланат.

Ж. Шукуров аталган макаласында фразеологиялык айкалыштын татаал сездерден кандай айырмасы бар экендигин да эц жакшы терен изилдеген.

Сездердун туруктуу айкалышына татаал сездер да кирет, алардын да компоненттери дайыма бир орунда колдонулат. Бир маанени берген татаал терминдер, атамалар да фразеологиялык айкалыштын катарына кирет. Мына ушундай окшоштугуна карабастан татаал сездун фразеологиялык айкалыштан айырмалары бар:

1) Татаал сезде етме маани, экспрессивдик, образдуулук роль жок. Ал эми фразеологизмдер бул касиетке дээрлик ээ болуп турат.

2) Татаал сездерду башка тилге сезме- сез которууга болот. М: темир жол-железная дорога. Ал эми фразеологиялык айкалышты, анын

ошол тилге гана таандык езгечелуктеру болгондуктан, башка тилге сезме сез которууга болбойт. М: *ит влгвн жерде* деген айкалышты *очень далеко* деп, же *у черта на куличках* деген *идиома* менен которууга болот.

Ошентип, фразеологиялык айкалыш-лексикалык-семантикалык категория, атап айтканда, ал-сездердун ажырагыс айкалышы; бул айкалыштын мааниси анын компоненттеринен келип чыкпайт жана башка тилге сезме-сез которулбайт. [5: 32]

Ж. Шукуров бул эмгекти жазууда Академик В.В. Виноградов менен профессор С.К. Кенесбаевдин фразеологиялык айкалыштар женундегу эмгектерин методологиялык жактан кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштарга толук колдонууга болот деген оюн айткан.

Ж. Осмонова да окшоштуктары жагынан Ж. Шукуров айткандай ойду айтып, ал эми бетенчелугуне темендегулерге токтолгон:

а) Курамындагы компоненттеринин сан жагынан да сезилерин айткан. Анткени татаал сездер кебунче эки, уч компоненттен турарын, кээ бир фразеологизмдердин компоненттери андан арбындык кыларын керсеткен. М: кезунун агы менен тең айлануу, ак эткенден так этуу;

б) Фразеологизмдердин айрым компоненттери синонимдери менен алмашат, бирок фразеологизмдердин маанисинде езгеруу болбойт. М: Мурдуна суу жегуу-тумшугуна суу жегуу, колу чуруш-колу кууш ж.б. Ал эми татаал сездерде мындай касиет жок;

в) Фразеологизмдердин компоненттеринин арасына, ото чектелген санда болсо да, башка сездун кошулуп калган учурлары жолукса, татаал сездун компоненттеринин арасына башка сез кыстырылып колдонулбайт. М: Кесип алса кан чыкпаган-кесип алса такыр кан чыкпаган деп айта берууге болот.

Р. Эгембердиев Шукуровдун татаал сездер бир тилден экинчи тилге сезме-сез которулат деген оюн тастыктап, бир нече мисалдарды келтирген. М: тил илими-языкознания,ардак такта-почетная доска ж.б. [4: 52]

Аты аталган окумуштуу Шукуровдо да Осмоновада да айтылбаган татаал сездер бир маанилуу (моносемиялык болсо, фразеологизмдер синонимдик же кеп маанилуулук (полисемиялык) мунездерге ээ деген ойду айткан. М: кезу жок Кезу жок болсо эле жамандай бербегиле !(К.С.) - сез болгон жерде жоктугу; Казаттан

кайткандар калк каадасын тутушуп, шейит болгон кезу жокторду эскеришти (А.Ж.) - бул дуйнеден етуп кеткендиги; [4: 53]

Ж. Шукуров аталган макаласында фразеологизмдерди семантикалык жагынан топторго белген. Ал баатырдыкты, молдукту, марттыкты, ак ниеттикти, эмгекти суйгендукту оц сапат, ал эми корккондукту, эки жуздуулукту терс сапат катары берген.

Ал эми Осмонова ез эмгегинде фразеологизмдердин семантикалык топторун учке белген.

1) *Адамдардын сапаттарын, мунезун билдируучу фразеологизмдер;*

а) Оц сапат катары чеберчилик, калыстык, ак ниеттуулук, боорукерлик, марттык, баатырдык, кайраттуулук, кетерумдуулук, токтоолук ж.б.

б) Терс сапат катары оройлук же албууттук, кыйыктык менен тоц моюндук, туруксуздук менен кейрендук, ушакчылык менен калпычылык, уятсыздык менен эки жуздуулук, зулумдук, ырайымсыздык менен ичип-жегендик, зыкымдык менен коркоктук, чыр чыгаруучулук менен кагылыштыруучулук ж.б.

2) *Адамдардын вз ара мамилесин керсвтуучу фразеологизмдер;*

а) Оц мамилени билгизген фразеологизмдер; жакшы керуу, жалынуу, кадырлоо, урматтоо, алкоо ж.б.

б) Терс мамилени билгизген фразеологизмдер; эпке кенбее, тоотпогондукту, керсейгендикти, алдагандыкты, таарынгандыкты, суйбегендукту, жактырбагандыкты, андуу, артынан тушуу, кайраштыруу, кекутуу, сегуу, тилдее, чыр чыгаруу, айыптоо, ачууга тийуу, каарына калуу, кыйноо, бирди керсетуу, каршылашуу, касташуу, коркуткандыкты, жок кылууну, уят болгондукту, кагуу жегендикти жез карандылык, эркисиздикти билдируучу фразеологизмдер;

3) *Адамдардын ички сезимин, квиул куусун билгизген фразеологизмдер;*

а) Суйунуу, жетине албоо, жашыгандык, кайгыргандык, каардануу, ачуулануу ж.б.

Булар менен катар Ж. Шукуров ез макаласында бир эле тушунукту бир нече фразеологиялык айкалыш берген учурлар бар экендигине токтолгон М: Абдан суйунгендукту, а) кубанычы койнуна батпоо, б) мандайы жаарылуу, в) журек жаарылуу, г) тебе кекке жетуу ж.б. Бул ойго Ж. Осмонова да, Р. Эгембердиев да толук кошулат.

Мына ошентип, жалпы фразеологизмдер, анын ичинде фразеологиялык айкалыштар ар турдуу отгенкада колдонулуп, жалпы элдик тилди байытат жана еркундетет. Тил канчалык мыкты ерчуген, канчалык бай тил болсо, анын фразеологиясы да ошончолук мол жана мыкты ерчуген болот деп тыянак чыгарган. [5: 34]

Автор ез макаласында кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштардын тузулушун да токтолгон;

1) Салыштырылуучу нерселердин, кубулуштардын окшош болушунун (метафора) негизинде: М: оозун араандай ачуу, тилди суудай билууж.б.

2) Кубулуштарды, сапаттарды контрасттык салыштыруу негизинде да фразеологиялык айкалыштар келип чыгат. М: оозунан ак ит кирип, кара ит чыгат; кары дебей, жаш дебей ж.б.

3) Сездердун образдуу, экспрессивдуу айтылышы айкалыштын компоненттерин бир маанилуу бутунге айландырат. М: кой оозунан чеп албоо; оозу менен орок оруу;

4) Лингвистикалык калька негизинде тузулган фразеологиялык айкалыштар да тилибизден орун алып баратат. Мисалы учун орус тилинен кыргыз тилине которулуп алынып журген фразеологиялык айкалыштардын кээ биреелерун керсеткен. М: от менен ойноо - играть с огнем; баш кесилгенден кийин чачы учун ыйлабайт - снявши голову, по волосам не плачут ж.б.

5) Фразеологиялык айкалыштардын бир кыйласы семантикалык борбор болгон сездердун негизинде тузулет. Мындай сездерге: баш, кез, журек, тил, жуз (бет), ооз, ич; ак, кара, кек, ит, жылдыз, сез, ж.б. Автордун бул оюна кошулуш учун 1980-жылы жарыкка чыккан “Кыргыз тилинин фразеологиялык сездугун” карап “баш” деген сез катышкан сексен эки фразеологиялык айкашты кездештирдик. [5: 50-59]

6) Кээ бир фразеологиялык айкалыштар конкреттуу тарыхый фактыларга байланыштуу келип чыгышы мумкун. Мисалы: эц эле сонун, эц эле сулуу, же мыкты нерсени кыргыз “ойротто жок неме экен” (“ойротто жок сулуу”, “ойротто жок кулук” ж.б.) дейт. Бул фразеологиялык айкалыш илгери (XV-XVI кылымдарда) Тянь-Шанда екум сурген Джунгар хандыгынын дооруна байланыштуу болууга тийиш деп фразеологизмдердин пайда болушун тарых, тарыхый инсандар менен байланыштырган. Шукуровдун тыянагынан кийин “Кыргыз тилинин фразеологиялык сездугун” барактап Асан Кайгы [2:

39], баланын уйу, Баянын алачыгы [2: 48] деген фразеологизмдерди кездештирдик.

Автор ез макаласына К.К. Юдахиндин 1940-жылы басылып чыккан “Киргизско-русский словарь” эмгегин кеп колдогондугу, же аталган эмгекти тузуучулардун бири катары фразеологизмдерди аталган эмгекке чейин да кеп окуп, керек болсо чогулткандыгы да байкалып турат. Сезубуз куру болбосун учун аталган эмгекке жазган Юдахиндин баш сезунен мисал келтирели “Начинал я словарную работу один. Затем ко мне присоединились Х.К. Карасаев, и ныне покойный Дж. Ш. Шукуров” [6: 6]

Шукуровдун аталган эмгегин фразеологизм тууралуу бугунку кундегу жазылган эмгектер менен салыштырганыбызда актуалдуулугун эч жоготпостон, тескерисинче ал эмгектерди жазууда негизги булак болгондугун салыштырып кердук. Сезубуз куру болбос учун К.Кыдыевдин “Современные аспекты исследования в области фразеологии” деген эмгегинде Шукуровдун макаласы бугунку кунде да актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгын далилдейт.[1: 25]

Адабияттар

1. Кыдыев К. “Современные аспекты исследования в области фразеологии” Бишкек 1999г.
2. “Кыргыз тилинин фразеологиялык создугу” Фрунзе 1980-ж.
3. Осмонова Ж. “Кыргыз тилинин фразеологиясы” Каракол 2007-ж.
4. Эгембердиев Р. “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы” Бишкек 2009-ж.
5. Шукуров Ж.Ш. “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар женунде” “Труды института языка и литературы” 1956г., выпуск 7.
6. Юдахин К.К. “Киргизско-русский словарь” М, “Советская энциклопедия”, 1965г.